1. संवादः

1.1 हट्टवार्ताः (गीता गच्छति हट्टम्)

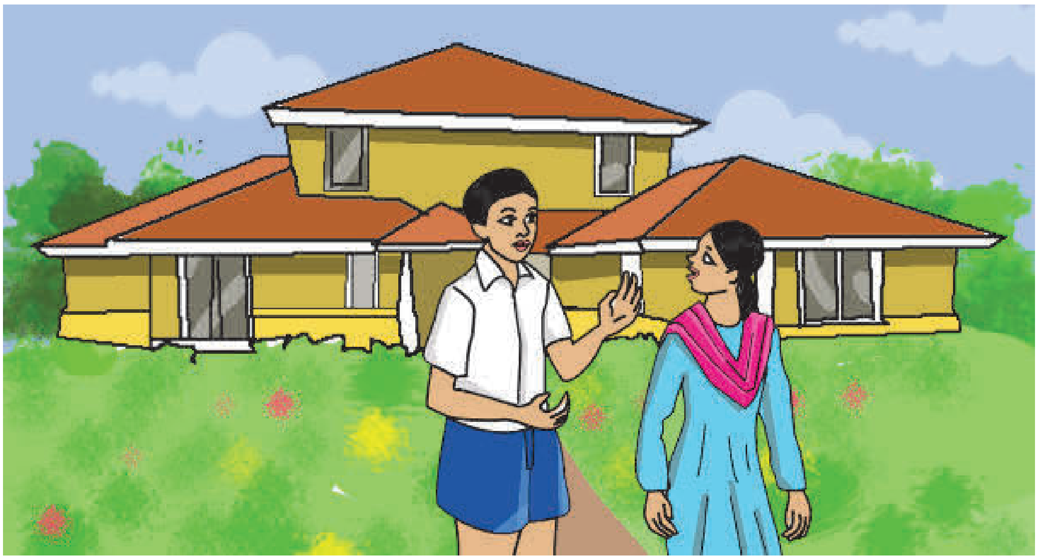

मोहनः - गीते ! त्वं कुत्र गच्छसि ?

गीता - मोहन ! अहं हट्टं प्रति गच्छामि ।

मोहनः - गीते ! किमर्थम् ?

गीता - मोहन ! शाकं फलं च क्रेतुम् । अधुना त्वं कुत्र गच्छसि ।

मोहनः - गीते ! अधुना अहं गृहं प्रति गच्छामि ।

शब्दार्थाः-

त्वम् = तुम

कुत्र = कहाँ

गच्छसि = जा रहे हो

हट्टं प्रति = बाजार की ओर

किमर्थम् = किसलिए

शाकम् = शाक

क्रेतुम् = खरीदने के लिए

अधुना = अब

गच्छामि = जाता हूँ

1.2 छात्रालापः

वासुदेवः - भोः मित्र ! त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ?

सुरेशः - मित्र ! अहं षष्ठ्यां कक्षायां पठामि ।
त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ?

वासुदेवः - अहं सप्तम्यां कक्षायां पठामि ।

सुरेशः - तव कक्षायाः आचार्यस्य किं नाम अस्ति ।

वासुदेवः - मम कक्षायाः आचार्यस्य नाम ज्ञानानन्दः अस्ति ।
तव कक्षायाः आचार्यस्य नाम?

सुरेशः - मम कक्षायाः आचार्यस्य नाम परमानन्दः अस्ति ।

वासुदेवः - तव कक्षायां कति छात्राः पठन्ति ?

सुरेशः - मम कक्षायां चत्वारिंशत् छात्राः पठन्ति ।
तव कक्षायाम् च ?

वासुदेवः - मम कक्षायां पञ्चाशत् छात्राः पठन्ति ।

शब्दार्थाः -

कस्यां कक्षायाम् = किस कक्षा में, पठामि = पढ़ता हूँ, पठसि = पढ़ते हो, सप्तम्यां कक्षायाम् = सातवीं कक्षा में, कक्षायाः आचार्यस्य = कक्षा आचार्य का, कति = कितना, पठन्ति = पढ़ते हैं, चत्वारिंशत् = चालीस, पञ्चाशत् = पचास, पठन्ति = पढ़ते हैं ।

1.3 परिजनसंवादः

शीला - सखि ! तव किं नाम अस्ति ?

विमला - मम नाम विमला अस्ति ।
सखि ! तव किं नाम अस्ति ?

सुशीला - मम नाम सुशीला अस्ति ।

विमला - त्वं कुत्र वससि ?

सुशीला - अहं रायपुर आख्ये नगरे वसामि । त्वं च ?

विमला - अहं बिलासपुर आख्ये नगरे वसामि ।

सुशीला - तव पितुः किं नाम अस्ति ?

विमला - मम पितुः नाम श्री सुशीलकुमारः अस्ति ।
तव पितुः नाम ?

सुशीला - मम पितुः नाम चन्द्रकुमारः अस्ति ।

विमला - तव पिता किं कार्यं करोति ?

सुशीला - मम पिता कृषिकार्यं करोति । तव पिता ?

विमला - मम पिता अध्यापकः अस्ति ।

सुशीला - मम एका अग्रजा अस्ति । तव ?

विमला - मम द्वौ अनुजौ स्तः । अग्रजा न अस्ति ।

सुशीला - तव माता कीदृशी अस्ति ?

विमला - मम माता अति सरला अस्ति । तव माता ?

सुशीला - मम मातुः स्वभावः सरलः मधुरः च अस्ति ।

शब्दार्थाः

वससि = रहते हो, आख्ये = नामक, वसामि = रहता हूँ, तव पितुः = तुम्हारे पिता का, मम पितुः = मेरे पिता का, करोति = करते है, अग्रजा = बड़ी बहन, द्वौ अनुजौ स्तः = दो भाई हैं, कीदृशी = कैसी, मम माता = मेरी माता, तव माता = तुम्हारी माता

1.4 मनोहरम् उद्यानम्

गोपालः - कृष्ण ! त्वं प्रातः काले कुत्र गच्छसि ?

कृष्णः - गोपाल ! अहं प्रातः काले उद्यानं प्रति गच्छामि ।

गोपालः - कृष्ण ! उद्याने कति वृक्षाः सन्ति ?

कृष्णः - गोपाल ! उद्याने अनेके वृक्षाः सन्ति ।

गोपालः - कृष्ण ! केषाञ्चित् वृक्षाणां नामानि वद ।

कृष्णः - गोपाल ! अशोकवृक्षाः, वटवृक्षाः,
निम्बवृक्षाः इत्यादयः बहवः वृक्षाः सन्ति।

गोपालः - कृष्ण ! त्वम् उपवने कथम् अनुभवसि ?

कृष्णः - गोपाल ! अहम् उपवने मनोहरम् अनुभवामि ।

शब्दार्थाः

त्वम् = तुम

कुत्र = कहाँ

उद्यानं प्रति = उद्यान की ओर

बहवः = बहुत

केषाञ्चित् वृक्षाणाम् = कुछ वृक्षों के

नामानि = नामों को

कथम् = कैसे

अनुभवसि = अनुभव करते हो

मनोहरम् = सुन्दर

अनुभवामि = अनुभव करता हूँ ।

1.5 बुभुक्षिता लोमशा

पल्लवी - पूजे ! अहम् अद्य एकां लोमशाम् अपश्यम् ।

पूजा - पल्लवि ! त्वं तां लोमशां कुत्र अपश्यः ?

पल्लवी - पूजे ! अहं वने अपश्यम् ।

पूजा - पल्लवि ! सा लोमशा अति बुभुक्षिता आसीत् ।

पल्लवी - पूजे ! सा लोमशांक्षुधाशान्त्यर्थं वृक्षस्य उपरि भागे द्राक्षायाः फलानि दृष्ट्वा उत्पतति।

पूजा - पल्लवि ! परन्तु द्राक्षायाः फलानि अति उपरि आसन् ।

पल्लवी - पूजे ! सा लोमशा पुनः पुनः उत्पतति । परं द्राक्षायाः फलानि न प्राप्नोत् ।

पूजा - पल्लवि ! सा लोमशा कथयति- अहं द्राक्षायाः फलानि न खादामि । द्राक्षायाः फलानि अम्लानि सन्ति ।

शब्दार्थाः

एकां लोमशाम् = एक लोमड़ी को	अपश्यम् = देखा
बुभुक्षिता = भूखी	द्राक्षायाः फलानि = अंगूर के फल
उपरि = ऊपर में	आसन् = थे
उत्पतति = उछलती है	कथयति = कहती है
अम्लानि = खट्टे	सन्ति = हैं।

अभ्यासः

1. **निम्नलिखित संवादों को पढ़िए-**

मोहनः - गीते ! त्वं कुत्र गच्छसि ?

गीता - मोहन ! अहं हट्टं प्रति गच्छामि ।

मोहनः - गीते ! किमर्थम् ?

गीता - मोहन ! शाकं फलं च क्रेतुम् । अधुना त्वं कुत्र गच्छसि ?

मोहनः - गीते ! अधुना अहं गृहं प्रति गच्छामि ।

2. **रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए -**

मोहनः - गीते ! त्वं कुत्र गच्छसि ।

गीता - मोहन ! ....

मोहनः - गीते ! किमर्थम् ।

गीता - मोहन ! ....

मोहनः - गीते ! अधुना अहं गृहं प्रति गच्छामि ।

(ख) निम्नलिखित संवादों को पढ़िए-

गोपालः - कृष्ण ! त्वं प्रातः काले कुत्र गच्छसि ?

कृष्णः - गोपाल ! अहं प्रातः काले उद्यानं प्रति गच्छामि।

गोपालः - कृष्ण ! उद्याने कति वृक्षाः सन्ति ।

कृष्णः - गोपाल ! उद्याने अनेकाः वृक्षाः सन्ति ।

गोपालः - कृष्ण ! केषाञ्चित् वृक्षाणां नामानि वद ।

कृष्णः - गोपाल ! अशोकवृक्षाः, वटवृक्षाः, निम्बवृक्षाः इत्यादयः बहवः वृक्षाः सन्ति ।

गोपालः - कृष्ण ! त्वम् उपवने कथम् अनुभवसि ?

कृष्णः - गोपाल ! अहम् उपवने मनोहरम् अनुभवामि ।

रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए-

गोपालः - कृष्ण ! त्वं प्रातः काले कुत्र गच्छसि ?

कृष्णः - गोपाल ! ....

गोपालः - कृष्ण ! उद्याने कति वृक्षाः सन्ति ?

कृष्णः - गोपाल ! ....

गोपालः - कृष्ण ! केषाञ्चित् वृक्षाणां नामानि वद ।

कृष्णः - गोपाल ! ....

गोपालः - कृष्ण ! त्वम् उपवने कथम् अनुभवसि ।

कृष्णः - गोपाल ! ....

(ग) निम्नलिखित संवादों को पढ़िए-

पल्लवी - पूजे ! अहम् अद्य एकां लोमशाम् अपश्यम् ।
पूजा - पल्लवि ! त्वं तां लोमशां कुत्र अपश्यः ।
पल्लवी - पूजे ! अहं वने अपश्यम् ।
पूजा - पल्लवि ! सा लोमशा अति बुभुक्षिता आसीत् ।
पल्लवी - पूजे ! सा लोमशा क्षुधाशान्त्यर्थं वृक्षस्य उपरि भागे द्राक्षायाः फलानि दृष्ट्वा उत्पतति ।
पूजा - पल्लवि ! परन्तु द्राक्षायाः फलानि अति उपरि आसन् ।
पल्लवी - पूजे ! सा लोमशा पुनश्च उत्पतति । परं द्राक्षायाः फलानि न प्राप्नोत् ।
पूजा - पल्लवि ! सा लोमशा कथयति- अहं द्राक्षायाः फलानि न खादामि । द्राक्षायाः फलानि अम्लानि सन्ति।

रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए-

पल्लवी - पूजे ! अहम् अद्य एकां लोमशाम् अपश्यम् ।
पूजा - पल्लवि ! ....
पल्लवी - पूजे ! अहं वने अपश्यम् ।
पूजा - पल्लवि ! ....
पल्लवी - पूजे ! सा लोमशा क्षुधाशान्त्यर्थं वृक्षस्य उपरि भागे द्राक्षायाः फलानि दृष्ट्वा उत्पतति ।
पूजा - पल्लवि ! ....
पल्लवी - पूजे ! सा लोमशा पुनश्च उत्पतति । परं द्राक्षायाः फलानि न प्राप्नोत् ।
पूजा - पल्लवि ! ....

अभ्यासः ''मोहन'' अकारान्त पुल्लिंङ्ग

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	कारकादि
प्रथमा	मोहनः	मोहनौ	मोहनाः	कर्त्ता
द्वितीया	मोहनम्	मोहनौ	मोहनान्	कर्म
तृतीया	मोहनेन	मोहनाभ्याम्	मोहनैः	करण
चतुर्थी	मोहनाय	मोहनाभ्याम्	मोहनेभ्यः	सम्प्रदान
पञ्चमी	मोहनात्	मोहनाभ्याम्	मोहनेभ्यः	अपादान
षष्ठी	मोहनस्य	मोहनयोः	मोहनानाम्	सम्बन्ध
सप्तमी	मोहने	मोहनयोः	मोहनेषु	अधिकरण
सम्बोधन	हे मोहन!	हे मोहनौ !	हे मोहनाः !	सम्बोधन

हिन्दी रूप	-	संस्कृत रूप	-	कारक
राम ने	-	रामः	-	कर्त्ता
राम को, के द्वारा	-	रामम्	-	कर्म
राम से	-	रामेण	-	करण
राम के लिए	-	रामाय	-	सम्प्रदान
राम से	-	रामात्	-	अपादान
राम का	-	रामस्य	-	सम्बन्ध
राम में	-	रामे	-	अधिकरण
हे राम	-	हे राम	-	सम्बोधन

उपर्युक्त विभक्तियों को क्रमशः प्रथमा, द्वितीया, तृतीया आदि नामों से जाना जाता है । इससे कारक आदि का ज्ञान प्राप्त किया जाता है । संस्कृत में एकवचन, द्विवचन व बहुवचन का प्रयोग एक, दो, तीन एवं तीन से अधिक के लिए प्रयोग होता है ।

1. कारकों में सम्बन्ध और सम्बोधन कारक नहीं कहे जाते । चूंकि कारक के लिए क्रिया का सम्बन्ध कर्त्ता से होना चाहिए । अतः कहा गया है ''क्रिया जनकं कारकम्'' कारक क्रिया को उत्पन्न करता है ।
2. तृतीया करण कारक में णत्व विधान के अनुसार 'न' का 'ण' होता है जैसे रामेन न होकर रामेण होता है। इसी तरह षष्ठी बहुवचन में रामानाम् के स्थान पर रामाणाम् होता है । अन्य अकारान्त बालक का बालकेन, सोहन का सोहनेन होगा ।
3. ऊपर लिखे कारकों पर विचार किया जाय तो विविधता के बीच बहुत कुछ समानता है ।

    (अ) कर्त्ता और सम्बोधन में द्विवचन और बहुवचन के रूप

    (ब) कर्त्ता और कर्म में द्विवचन और बहुवचन के रूप में ।

    (स) करण, सम्प्रदान और अपादान में द्विवचन के रूप में ।

    (द) सम्बन्ध और अधिकरण में द्विवचन के रूप

    (थ) सम्प्रदान व अपादान में बहुवचन के रूप में ।

    निम्नांकित शब्दों के रूप ''मोहन'' के समान चलेंगें-
    राम, श्याम, बालक, देव, सोहन, गजानन, कृष्ण, छात्र, अश्व, मृग, शुक, गज आदि ।

PCJBLX